М. Е. НИКОЛАЕВ, САХА РЕСПУБЛИКАТЫН ПРЕЗИДЕНЭ

Мас кэрдииһинии аахтахха, XX үйэ тиһэх уон сыла саҕаланна. Бу кэм дойду ахсын норуоттар дьыҥаларыгар үтүө да үлүгэрдээх да уларытыылары киллэртээтэ.

Олорго урукку ССРС норуоттарын аймаабыт событиелар кытары ыкса сыһыаннаахтар. Дириҥ политическай, экономическай кризискэ ылларбыт советскай обществоны уларыта тутуу, бэркэ кэрэхсэнэр сылтах курдук саҕаланан иһэн, үгүс көлүөнэ үлэтинэн уонунан сыллар усталарыгар туох оҥоһуллубута төрдүттэн түөрэ эстэригэр тириэртэ.

Ити таҥнары барыы экономика эйгэтин эрэ буолбакка, өссө Өктөөп кэмин иннитгэн күүстэрин холбуур, бииргэ үлэлиир-хамсыыр, хардарыта көмөлөһөр өйүнэн-санаанан олорбут норуоттар союзтаһыыларын уонна бырааттаһыыларын кытары хапта.

История төһө да хаҕыс ойоҕоһунан таарыйдар, кэлэр көлүөнэлэри мэлдьи өйдөтөр, сыыһа туттартан, урукку алҕаһы хатылааһынтан сэрэтэр үгэстээх.

Биир союзка түмүллэн олорбут советскай государство политикатын, үлэтин-хамнаһын, алҕаһын туһунан мөккүөр өтөрүнэн тохтообото буолуо. Бу государство уонунан сыллар усталарыгар дьарыйар-хамаандалыыр тоталитарнай тутулунан олорбута, обществоны уларытыах буолан арбаабыт систематын кыаҕын да, ити политическай тэрээһин иһинэн, киһи дьоҕурун да илэ таһаарбатаҕа.

Ааспыт олохпутуттан биһиги ылыныахтаах сүрүн үөрүйэхпит — бу олоҕу күһэйиинэн тутар сатамматын, киин былаас бүтүн норуоттар дьылҕаларын быһааран кэбиһэрэ табыллыбатын өйдөөһүн, бу үгүс нациялар, биирдиилээн дьон интэриэстэрин, дьулуурдарын ылыммакка эрэ обществоны тутуу кыаллыбатын билиини буолуохтаах.

Дьэ ол иһин өйдөөн-санаан туран этэбит: ааспыкка төннүллүбэт, ол таһаарыллыа суохтаах! Норуот, Республика көҥүлү талан ылыылара төлөрүйбэт дьылҕалаах!

САХА СИРЭ ИККИ ҮЙЭ КИРБИИТИГЭР

САЙДЫЫ КОНЦЕПЦИЯТА УОННА СТРАТЕГИЯТА

Общество бүтүннүү уустук кэмнэ олорор, политиканы уларытыы, экономикаҕа реформаны ыытыы ыарыылаахтык барар.

Ол үрдүнэн ыарахан балаһыанньаттан тахсар суоллары көрдөөһүн тохтообот. Биһиги саҥа быһыыга-майгыга сөп түбэһиннэрэн кэккэ быһаччы дьаһаллары ылынныбыт. Рынок сыһыаннаһыытыгар киирии республика сырье биэрээччи эрэ быһыытынан уонунан сыл устата үлэлээн кэлбит экономикатын салгыы сайыннарыыга уустуктан уустук боппуруостары туруорар. Федерация иһинэн сыһыаннаһыы саҥалыы олохтонуохтаах — автономнай республика статуһа туох да мэктиэлээһинэ суох кураанах тыл этэ.

Биһиги государственнай суверенитет суолун таллыбыт. Норуот бүттүүнэ дьүүллэспитин кэннэ 1990 сыл балаҕан ыйын 27 күнүгэр Республика государственнай суверенитетын туһунан Декларация таһаарыллыбыта.

Россия салалтатын иннитгэр биһиги Саха Республикатын сувереннай бырааабын билиннэрин, ол бырааабы туһааннаах документонунан бигэргэтэрин туһунан боппуруоһу халбаҥа суох туруорбуппут. Ити сыл кулун тутар 31 күнүгэр Федеративнай дуогабар—Российскай Федерация государственнай былааһын федеральнай органнарын уонна Российскай Федерацияҕа киирэр сувереннай республикалар икки ардыларыгар эбээһинэһи араастаһын туһунан дуогабар — илии баттаммыта. Биһиэхэ Российскай Федерация уонна Саха Республикатын Правительстволарын икки ардыларыгар экономическай боппуруостарга Сөбүлэһиини илии баттааһын билигин эмиэ принципиальнай суолталанна.

1992 сыл муус устар 27 күнүгэр Саха Республикатын саҥа Конституцията (Төрүт Сокуона) күүһүгэр киирдэ.

Онно Республика норуот бэйэтин бэйэтэ быһаарынар бырааабыгар олоҕурар сувереннай, демократическай, правовой государство буолар диэн сурулунна.

Бу киһи истэн эрэ кэбиһэр документ буолбатах. Онно республика гражданнара көҥүлгэ, тэҥ бырааптаныыга дьулуһуулара, норуота чэчириҥ сайдарын ситиһиэхтээх, Российскай Федерацияҕа, атын дойдулар түмсүүлэрин ортотугар дьоһун миэстэни ылыахтаах.

Манна биһиэхэ тосту уларыйыы саҕаланыытыгар сувереннай республикабыт государственнай структуратын тэриллиитин, бэйэбит регионнуутугар дьиҥ-чахчы саҥа экономиканы үөскэтии эрэллээх стратегията баар буолуохтааҕын туһунан этиллэр. Экономикабыт рынок үгүс уустуктардаах механизмыгар атыттартан хаалсыбакка туһалыыра, атын дойдулары кытта көдьүүстээх сибээһи олохтуура наада. Идэтийбит кадр тиийбэтэ туоратыллыах, экономика үрэллиитэ тохтотуллуох, техника уонна технология хаалыыта суох оҥоһуллуох, ылсыыбэрсии аныгы сайдыыга дьүөрэлээх политическай, экономическай, социальнай, государственнай - правовой, духовнай, культурнай көрүҥнэрэ киллэриллиэх, хаһаайыннааһын саҥа көрүҥнэрин хорсуннук туттуллуох тустаах.

Общество, государство үлэтин бары эйгэтин ситиммиир сүрүн төһүүнэн киһи олоҕун тупсарыы буолар. Сайдыы стратегиятыгар Саха Республиката суверенитет ылбытын, тус боппуруостары бэйэтэ быһаарар кыахтаммытын быһыытынан, бастатан туран, киһини сайыннарыы, кинини өй-санаа, интеллект, культура материальнай хааччыллыы өртүнэн өрө тардыы сыалаҕа туруоруллуохтаах.

Биһиги дьиҥ-чахчы гражданскай обществоны тэриллиэхтээхпит. Олох саҥалыы салаллыыта дьон өйүн-санаатын уларытары модьуйар. Интернат оҕотун курдук күннээҕинэн туттар, бэлэмнэ нитиллэр санааттан босхолонуохха наада. Хас биирдии киһи олоҕо тупсарын, кэргэттэрин, чугас дьонун олохторун таһыма үрдүүрүн иһин, государство биитэр ханнык эрэ күүс буолбакка, бэйэтэ эрэ эппиэти сүгэрин чуолкайдык билиэхтээх.

Хас биирдии киһи бырааабын уонна эбээһинэһин өйдөөхтээх, онон туһанар, оны толорор буолуохтаах. Тиҕэһэр биһиги, республика олохтоохторо, демократическай-гражданскай обществоҕа түмсэр аналлаахпыт. Онно сокуон киһи уонна гражданин бырааабын көрдөрүөхтээх, олоххо киирэ сылдьар хаааччыйыахтаах. Дьон аан дойдутааҕы түмсүүтүгэр киирбит аһаҕас общество принциптэрин олохтоохун — бу буолар биһиги сыалбыт.

Республика, национальнай-государственнай тэриллиҥ быһыытынан, бары норуоттар гражданскай бырааптарын, көҥүллэрин хааччыйарын тэҥэ, төрүт норуоттар Конституциянан көрүллэр, аан дойдутааҕы пакталарга, декларацияларга этиллэр бырааптарын олоххо киллэриэҕэ, кинилэри омук быһыытынан саҥалыы сайыннарар усулуобуйанан хааччыйыаҕа.

Итиннэ боччумнаах сорукпутунан национальностар сыһыаннаһыыларыгар гражданскай сөбүлэҥинэн, эйэ дэмнээхтик олоруну хааччыйыы буолар. Араас национальностаах республикаҕа бииргэ олорорго ити ураты наада.

Бас билии араас көрүҥнэрин бигэргэтэр, тэҥ бырааптаах буолууларын хааччыйар, дьон хаһаайыстыбаҕа үлэлиир дьоҕурдарын төлө тардар экономика структуратын уонна төрүтүн утумнаахтык уларытыах, республика сайдыытын сыалын-соругун ситиһэри хааччыйыах тустаах.

Билиҥҥи быһыыга-майгыга үксүн фрагматизм өйүнэн-санаатынан — кризис түбүлээбит быһыытыгар-майгытыгар ордук табыгастаах, уларыйыы-тэлэрийии тахсарын түргэнник билинэр философиянан салайтарар наада.

Биир тылынан, Саха Республикатын туругурдуу уонна сайыннарыы концепциятын сыалынан, сүрүн ис хоһоонунан сувереннай-демократическай государствоны тутуу, Саха сирин норуоттара нэһилиэннэҺэ бары араҥаларын, этническэй бөлөхтөрүн правовой, социальнай-экономическай көмүскээһини хааччыйар экономическай-социальнай сайдыы суолунан баралларын түргэтэтэргэ саҥалыы сайдыы буолуохтаах. Итиннэ хас биирдии киһиэхэ өй-санаа, хааччыллыы өртүнэн сайдарга кыах бэриллиэҕэ. Ким барыта обществоҕа төһө кыахтааҕынан олороро хааччыллыаҕа.

Биһиги, эрэлбитин сүтэрбэккэ, республика салгыы сайдар суола таба талыллыбытыгар эрэнэбит Быһаччы политиканан дьарыктаныахха, туруоруллубут сыалы-соругу быһаччы ситиһиэххэ наада.

САХА РЕСПУБЛИКАТА УОННА РОССИЙСКАЙ ФЕДЕРАЦИЯ

История дьаһалынан биһиги саҥа сувереннай государство — Саха Республиката тэриллиитин кэмигэр олоробут. Федерация тэҥ бырааптаах субъегын быһыытынан субу эрэ атаҕар турда.

Саха сирин государствота туруттурар уонна бөҕөргүүр суолларынан ыллахха, биһиги туох ханнык иннинэ, Саха Республиката былырбылыргыттан Россия быстыспат сорҕото буоларын өйдөөн, онуоха олоҕуруохтаахпыт.

Үгүс национальностаах норуот инники дьылҕата Российскай Федерация государствотын тэриллиитин правовой төрүттэрин кытта дьүөрэлээн быһаарыллыаҕа.

Саха сиригэр государство Россияны кытта уопсай дьылҕаланыыттан баар буолбута уонна Россия историятын кытта ыкса ситимнээх. Олоххо муҥура суох үйэлэммит диэн суох. Автономия ылан государство тэриммит республикалар, сайдыы туһааннаах кэмин аахан баран, ити көрүҥнэн аккаастаннылар. Ол иһин сорох республикалар Россияны кытта сыһыаннаһыыларыгар ураты болҕомтону эрэйэллэрэ мөккүөргэ туруо суохтаах. Олохсуйбут сибээстэһиини, геополитическай балаһыанньа уратыларын биирдиилээн республикалар государственнай институттарын социальнай-экономическай, культурнай кыахтара төһө сайдыбыт таһымнарын учуоттаатахха, кинилэр Россияны кытта сыһыаннаһыылара уратылаах буолуон сөп. Хас биирдии сувереннай республика ити боппуруоска туспа сыһыаннаах буолуоҕа. Ити политикаҕа Саха Республиката эмиэ тус суолун утумнаахтык тутуһуоҕа.

Уларыйылаах кэмнэ Саха Республикатыгар Россия Конституциянан көрүллэр демократическай моделын ордук табыгастаах көрүҥнэринэн, сибилиҥҥи баар федерализм суолун тутуһуу буолар. Итиннник дьулуур Республика государственнай суверенитетын туһунан Декларация төрүтүнэн буолла. Федерализм принциптэригэр олоҕуран республика саҥа Конституцията оҥоһулунна.

Бэйэбит государственноспытын дьиҥнээх федерализм нөҥүө сайыннарар суолу талан ылаарыбыт биһиги, биллэн турар, Федеративнай дуогабары бигэтик тутуһар иһин турумнуппут. Федерация атын субъектарын кытта биирдии биһиги ити саҥаабытын бүтэһиктээхтик ситиһиллиэр диэри илдьэ аҕаллыбыт. Сүҥкэн суолталаах документ — Федеративнай дуогабар, илии баттаммытын ордугун, Российскай Федерация народнай депутаттарын VI съезтэригэр бигэргэтилиннэ. Российскай Федерация Конституциятын быстыспат сорҕотунан буолла. Федеративнай дуогабары илии баттаһыҥҥа тиэрдибит үлэ бүтүннүүтэ күүһү түмүү, бары бүттүүн сөбүлэһиигэ тиийии суолугар биллэр-көстөр ситиһиинэн буолла.

Дуогабарга Российскай Федерация уонна кини суоъектарын хардарыта сыһыаннаһыыларыгар олоҕурар сүрүн принциптэр киллэрилиннилэр.

Бастакытынан. Билигин федерализм этническэй утарсыылары кытта сибээстээх диэҥнэ олоҕурдахха, Федеративнай дуогабар ол утарсыылары быһаарыы сүрүн мэктиэлээһиннэртэн биирдэстэринэн буолар. Дуогабар киһи быраабын туһунан аан дойдутааҕы пакталарга киллэриллибит нациялар бэйэлэрин бэйэлэрэ дьаһанар бырааптаахтарын принциптэриттэн үөскээн таҕыста. Федеративнай дуогабар биир кэлим государствоҕа киирэр биирдиилээн республикалар сайдыыларын национальнай уратыларын учуоттуурга кыах биэрэр. Федеративнай дуогабарга олоҕуран биһиги Российскай Федерацияҕа киирэр национальнай государственнай тэриллиилэр бастааны ис хоһоннорунан хаалларыналлар диэн бигэргэтиэхпитин сөп. Олору Российскай Федерация территорийатын уларытан тэрийиннэн сылтанан сотон кэбиһэргэ холонуу таһаарыллыа суохтаах уонна ол суутсокуон аан дойдутааҕы нуормаларын утарыах этэ.

Иккиһинэн. Россия уларытыллан тэриллэр государствотыгар федерализм бөҕөргөөһүнүн ураты суолталаах түгэнинэн республикалар суверенитеттарын билиини буольар. Аан дойдутааҕы түмсүү республикалары, урут буоларын курдук суолтатыгар эрэ буолбакка, дьиҥнээхтик билиннэ.

Салгыытын 3 стр. көр.

Иннин 2 стр. көр.

Республикалары государство быһыытынан билиний чахчыта федеративнай сыһыаннаһыылар төрүттэринэн буолла.

Республикалар государство буолар суверееннай бырааптарын дуогабар оло[illegible]уран сорох бэйэлэрин эбээһинэстэрин кини бы[illegible]аска, атыннык эттэхэ федеральнай органнарга, итэҕэйэн биэриинэн олоххо киллэрэллэр. Бу, дьиҥинэн, аллараттан тахсыбыт федерализм. Урукку тоталитарнай системаҕа маннык быһаарыы кыаллыа суох этэ. Ити хардарыта сыһыаннаһыылар үчүгэй өрүттэрэ олоххо быһаарар суолталаннылар.

Биир өрүттүн, федерация субъектара сепаратизмтан, арахсарга дьулуһууттан аккаастаналларын этэллэр. Атын өрүттүн, федеральнай былаас унитаризмтан, центризмтан, бэйэтэ эрэ дьаһайарыттан аккаастанарын биллэрэр.

Үсүһүнэн. Хас биирдии норуокка биир саамай ураты суолталаах боппуруоһунан бас билии буолар. Бас билиигэ сыһыаннаһыы киһи суверееннай бырааабын кытта ыкса ситимнээх. Бүтүн нациялары, норуоттары бэйэлэрэ олорор сирдэрин быстыспат сорҕотунан буолбут баайдарын бас билэр, дьаһайсар, туһанар бырааптан матарыттан ордук национальнай достоинствоны туһэрэр атын туох да суох. Онтон атын принциптэр бэрт өр кэм устата нитиэхтэнэн сайдыбыттара. Бырааабы биэрбэт итинник балаһыанньаттан федерация субъектара ааҕардас Федеративнай дуогабар көмөтүнэн быһанар кыаҕы буллулар. Тоҕо диэтэххэ, дуогабарга олоҕуран федерация республикалар тус сирдэрин, ол сир баайын, уутун, ойуурун, айылҕатын атын баайын бас билэллэрин ылынна.

Төрдүһүнэн. Федеративнай дуогабар былааһы туоратыттан устатыгар, аллараттан үөһээҥэ диэри араартааһыны билиний уонна тутуһуу принциптэригэр олоҕурар. Үгүс дойдуларга биһирэммит бу суол аллараттан үөһээҥэ диэри субординацияны тутуһуу, туоратыттан устатыгар диэри тутулуктаах буолуу модьуйууларыгар сөп түбэһэр.

Дуогабар Российскай Федерация государственнай былааһын Федеральнай органнарын уонна суверееннай республикалар былаастарын органнарын икки ардыларыгар эбээһинэһи араартааһын сүрүн өйдөбүлүн биэрдэ. Ким тугу дьаһайыахтааҕын чуолкайдык араартааһын — бу федерация субъектара бэйэлэрин бэйэлэрэ дьаһаналларын бөҕөргөтөр, биир кэлим федеративнай государствоны үөскэтэр суол.

Республика хас биирдии гражданина государственнай суверенитеты биллэрии, саҥа Конституцияны ылыныы, Федеративнай дуогабары илии баттааһын — бу Российскай Федерация иһиннэн дьиҥнээх государственнай тутулу туругурдууну политическай-правовой билиний саҕаланыыта эрэ буоларын биҥэтик билиэх уонна өйдөөх тустаах. Итинник өйүсанааны дьиҥнээх олоххо киллэрэр наада. Государственнай правовой институттары уонна механизмнары салгыы сайыннарар утумнаах үлэ барыахтаах.

Маныаха бастатан туран, былааһы дьиҥ-чахчы араартааһын эрэйиллэр. Оттон ол туох өйдөбүллээҕий?

Өр сыллар усталарыгар биһиги «Былааһы — Сэбиэкэ!» диэн луоһунунан олор[illegible]уппут. Ол да буоллар дог[illegible]букатыннаахтык хан[illegible]рар киллэрэн тут[illegible]ммат.

[illegible]най республикаҕа [illegible] араартааһын прин[illegible] туһсарыллан иһиэх-тээхтэр, сокуон таһаарар, ситэриилээх, сууту-сокуону көрөр былаас үһүөн туһунан үлэлиэхтээхтэр.

Парламентаризм биһиэхэ саҥа атаҕар турда. Кэлин парламентскай үлэни тэрийии ордук сайдыылаах көрүҥнэригэр сыыйа киириэхпит. Республика представителлэрин үрдүкү органнара идэтийбит, тустаах туһаайыыны билэр депутаттар корпустарыгар кубулуйуоҕа. Бу орган республика уонна регион интэриэстэрин таба дьүөрэлнири, сокуоннары үрдүк хаачыстыбалаахтык оҥорон таһаарары хааччыйар дьоҕурдаах буолуохтаах.

Ситэриилээх былааһы сайыннарыы президентскэй салалта дьиҥ-чахчы хааччыйыытынан доҕуһуолланыаҕа. Республика Президенэ үрдүк дуоһунастаах киһи быһыытынан көдьүүстээх салалтаны олохтуур бары наадалаах төһүүну илиитигэр ылыахтаах. Ситэриилээх былаас баһылыга буоларын быһыытынан кини - правительствоны баһылыахтаах, ситэриилээх былаас кадрдарын аныахтаах, правительство уонна кини чиллэннэрэ туохха эппиэттиллэрин, кэскиллээх политика эркээйилэрин быһаарыахтаах.

Былааһы араартааһыны туһсарыы былаас кини салалтаҕа да, олохтоох миэстэҕэ да хардарыта көдьүүстээхтик үлэлиирин тэрийии тэрээһин, хонтуруол президентскэй көрүҥнэрин үгэстэринэн, эбээһинэһи чуолкайдык араартааһын принциптэринэн барыаҕа.

Суут-сокуон былааһа республикаҕа судьуйалар бэйэлэрин эбээһинэстэрин үйэлэрин тухары толорор, Президент уонна былаас представителлэрин икки ардыларыгар суут-сокуон былааһын тэрийиигэ эбээһинэсһи ордук көдьүүстээхтик араартааһын систематыгар сыыйа киллэриллиэҕэ. Суут-сокуон систематын реформата федеральнай сокуоннарга сөп түбэһиннэрэн олоххо киллэриллиэҕэ.

Олохтоох салалтаны киэҥник уларытыы эрэйиллэр. Былааһы араартааһын манна алларатта үөһээҥэ диэри былаас хас биирдии салаатыгар субординацияны кытаанахтык тутуһуунан олохтоноох тустаах. Урукку Сэбиэттэр эбээһинэстэрин хайдах толоруулара үйэтин моҥоото. Олохтоох салалта үлэтин сүрүн туһаайыытынан миэстэтигэр ситэриилээх былаас эбээһинэһин олоххо киллэрии буолар. Представителлэр органнара бырайыак быһыытынан оройуоннар, куораттар истэринэн эрэ тэриллиэхтээхтэр. Олорго законодательскай акталары толороргo бэйэ, олохтоох нормативнай акталары ылыныы эрэйиллэр. Тыа сиригэр, биирдиилээн нэһиилиэнньэлээх пуунҥа былаас органнарын үрүт үрдүгэр тэрийииттэн аккаастанар утумнаах суолу тутуһуу реформа биир булгуччу наадалаах өрүтүнэн буолар.

Саха Республикатын иниигэр государствоны тэрийии боппуруостарыгар саҥа кыахтар аан бастаан арылыннылар. Бу көстүү ис номоҕо республика мантан инньэ ис дьыалатын эрэ быһаарар кыахтаах буолбатаҕын тэҥэ, федерация тэҥ бырааптаах. Бэйэтин бэйэтэ дьаһанар субъегын быһыытынан, Российскай Федерация дьылҕатын иһин эппиэтинэһи сүкэригэр буолар. Ис политикабыт, экономическай сайдыыбыт нэһиилиэнньэни социальнай өртүнэн араҥаччылааһын уо. д.а. боппуруостарын ситиһиилээхтик быһаарыы, ол боппуруостары биһиги Российскай Федерация бүтүннүүтүн боппуруостарын, Россия государствотын дьылҕатын кытта төһө ситиһиилээхтик аттаран көрөбүттэн тутулуктаныаҕа.

НОРУОТТАРЫ БАРҔАРДЫЫ ИС ПОЛИТИКАТА

Бэйэ государственноһын сүһүөҕэр туруорууга төрүт буолар докумуоннары ылыыахтан ыла Саха Республиката ис олох боппуруостарын тус бэйэтэ быһаарар суолугар аан бастаан үктэннэ, саха норуотун уонна республикаҕа олорор атын норуоттар уратылаах мөрсүөннэрин чөлүгэр түһэрии күннээҕи сорук быһыытынан туруорулунна.

Ким даҕаны биһиги онтубутугар биһиги обществобыт чэлгийэ сайдарын туһугар кыһаныа суохтааҕын, аан дойду холбоһугар биһиэхэ анаан сөптөөх миэстэни бэлэмнээн биэриэ суохтааҕын республика гражданнара өйдүүллэрэ улахан суолталаах, координаттар бу системаларыгар биһиги бэйэбит миэстэбитин булар кыахтаахпыт уонна булуох да тустаахпыт.

Саха Республикатын кыраабынай сыалынан республикаҕа олорор бары дьоннөр, бары норуоттар ханнык омук дьоно буоллалларыттан уонна ханнык религиялаахтарыттан тутулуга суох байылыаттык олороллорун дьиҥ дьыалатыгар хааччыйар обществоны үөскэтии буолар. Ол туһугар биһиэхэ бэйэлэрин өйдөрүнэн, үлэлэринэн уонна бэйэлэрин талааннарынан итинник олоҕу үөскэтэр үчүгэй дьоннордоох буоларбыт наада. Кинилэр республика олоҕор саҥа структуралар бигэргиллэригэр дьиҥнээхтик сабыдыаллыахтарын сөп этэ.

«Бэйэбит байыҥ уонна Республиканы байытыҥ» — дьэ итинник буолуохтаах эдэр уолчаан уонна кырдьа барбыт киһи саха сирин үлэһит уонна уйгуга дьулуһар хас биирдии олохтоохуун формулата.

Дьоҕурдаах, үлэһит, чиэһинэй уонна сатабыллаах киһи бэйэтин күүһүн-уоҕун үлэ ханнык баҕарар эйгэтигэр, ол иһигэр предпринимательскай туһаайыыга биэрэр киэҥ кыахтардаах буолуох тустаах. Урут саха атыһыттара Россия уонна аан дойду рынокторыгар бадөҥ ситиһиилэммиттэрэ историяттан биллэр.

Республика норуоттарын барҕардыы уустук көстүүлэр — экономическай уонна политическай, материальнай уонна духовнай, эстетическэй уонна сиэр-майгы, объективнай уонна субъективнай көстүүлэр дьүөрэлэһиилэрин ортотугар барар биир кэлим процесс, ол үрдүнэн ити көстүүлэр чаастатык бэйэлэрин утарсаллар.

Унитарнай государство доктрината нациялар силлиһиилэригэр эрэ туһаайыллара. Итинник политика туттуллар кэмигэр этностар бары көрүҥнэрин социальнай өртүнэн сайдыыларын боппуруостара үтүрүйүллэллэрэ, ити политика хас биирдии этнос бэйэтин туһугар икки төрүт — сибээстэһии, ойуччу туруу диалектическэй биир сомоҕото буоларын толоостук кэһэрэ.

Норуоттар хардарыта сыһыаннаһыыларын историческай процеһа киһи-аймах бүтүннүүтүн төрүт оҥостубут балаһыанньаларыттан уонна сыаннастарыттан тахсан кэлэр, өйгө-санааҕа, экономическай уонна политическай эйгэлэргэ баар баайдуол биир сомоҕо буолуутун үөскэтэр. Ити сөптөөх процесс, өскөтүн этностары барҕардыыга, норуот өйсанаа, материальнай өртүнэн сайдыытыгар көмөлөһөр буоллаҕына, национальнай политика дьиҥнээх төрүтүнэн буолуон сөп.

Этническэй хардарыта сыһыаннаһыылар өссө атын өрүттэрэ баар — бэйэ государствотын үөскэтиигэ тийиэ олорууга дьулуһуу. 50-тан 500 тыһыынчаҕа тийиэ нэһиилиэнньэлээх, маныаха элбэх омуктаах дьоннор олорор государстволара аан дойдутааҕы холбоһугу кытта ыкса сибээһи тутуһан, бэйэлэрин норуоттарыгар быр-бааччы олоҥу хааччыйар холобурдара аан дойду практикатыгар биллэллэр. Итинник государстволар киһи-аймах уопсай сыаннастарын илдьэ хааллахтарына уонна биргэгэттэхтэринэ, бэйэлэрин чөлөөх хаалларыыга, тыллар, культуралар чөлөрүгэр түһүүлэригэр уонна сайдыыларыгар, үгэс буолбут олох мөрсүөнүн бөҕөргөтүүгэ, тулалыыр айылҕаны уонна социальнай эйгэни кытта сыһыаннаһыыларын уратыларын илдьэ хаалыыларыгар объективнай өртүнэн ордук усулуобуйалаах буолаллар.

Урукку ССРС республикаларыгар государственноһы өрөгөйдөөхтүк биллэрии дьиҥ дьыалатыгар декларация эрэ быһыытынан хаалара. Төһө даҕаны ССРС Конституциятыгар нациялар бэйэлэрин бастарын билиҥэр бырааптаахтарын туһунан балаһыанньа суруллубутун үрдүнэн, киһи-аймах саамай улахан суолталаах уопсай нуорматын олоххо киллэрии правовой механизмнарын ырытан оҥоруурга ханнык даҕаны инники диэки сыҕарыйыы оҥоһуллубатаҕа. Ити нуорма туох ханнык иннинэ нациялар уратыларын илдьэ хаалыыларыгар бастакы усулуобуйалары хааччыйыыга туһаайыллыбыта.

Советскай государство национальнай политикатын төрүтүнэн буолбут национальнайы сүтэриигэ туһуламмыт процесс ис дьиҥэр олох мөрсүөнүн, тылы, духовнай уонна культурнай үгэстэри, абыычайдары уонна национальностар атын этническэй уратыларын биир киэпкэ киллэрэр сыаллааҕа. Ити киһи быраабын бүттүүн уопсай Декларациятын киһи-аймах бары чиллэттэригэр бэар үтүө ааты, кинилэр тэҥ уонна былдьаммат бырааптарын билиини көҥүл, сиэрдээх буолуу уонна бүтүүн эйэ төрүтүнэн буолар диэн балаһыанньатын аанньа ахтыбат буолууга объективнайдык тиэрдэрэ.

Биһиги суверееннай государствобыт — Саха Республиката — бары нациялар, социальнай араҥалар сокуон иннигэр тэҥ буолуулларын халбаҥа суох тутуһуоҕа. Төрүт омуктар — сахалар, эбэҥкилэр, эбээннэр, юкагирдар, чукчалар интэриэстэрэ государственнай политикаҕа, историческай, этническэй, социальнай өртүнэн уратыларын учуоттаан туран, бастакы уочарат көстүөх тустаахтар. Ити омуктар дьылҕалара кинилэр төрүт уус сирдэригэр үйэлэр тухары туустэммитэ уонна кэлэр кэскиллэрэ атын ханнык даҕаны сири-уоту кытта буолбакка суос-соҕотох бу сири эрэ кытта сибээстээх. Этнопсихология, национальнай тэриллиилэр тиһиктэрэ, этноһы чөлүнэн хаалларыы правовой төрүттэрэ, төрүт норуоттары социальнай өртүнэн көмүскээһин — норуоттары барҕардыы проблематын ити уонна атын өрүттэрэ букатын саҥа, уратылаах сыһыаннаһыылары, олору государственнай политика таһымыгар тийиэ өрө көтөҕүүну эрэйэллэр.

Саха Республикатын сирэ-уота билиҥни бэйэтин туругунан саха норуотун төрөөбүт ийэ дойдутунан буолар. Саха норуотун сиэрин-майгытын принциптэрэ, абыычайдарын уонна үгэстэрин үөскээһинэ, кинн хаһаайыстыбаннай үлэтэ-хамнаһа үйэлэр тухары хотугу айылҕа тыйыс күүһүн кытта кытаанах киирсиигэ, күндьыл планетаҕа холоонноо-ҕо суох ыар усулуобуйаларыгар аспыттара. Дьэ уонна норуот тыыннаах хаалбыта, бары тургутуулары тулуйбута, улахан экономическай уонна интеллектуальнай кыаҕы мунньуммута, өл кыах кэлэр кэмиҥэ инники диэки ыстаныы соруктарын быһааларга сөптөөх тирэнэр тирэх буолар.

Саха норуота бэйэтин тылын, бэйэтин культуратын чөлүгэр түһэриини, национальнай үгэстэри уонна абыычайдары сайыннарыыны уонна байытыыны сэргэ бииргэ түмэр, эппиэттээх миссияны тодоруохтаах. Кини национальнай бөлөхтөр этническэй уонна духовнай-культурнай уратыларын сайыннарыыга көмөлөһүөхтээх. Онон гражданскай туруктаах буолууну, бэйэ-бэйэни өйдөһүүнү уонна хардарыта өйөһүүнү бөҕөргөтүү, кинилэр холбоһон олоруулларыгар уонна айар-тутар үлэлэригэр дэгиттэр усулуобуйалары тэрийиҥэҕэ. Саха норуотугар үйэлэргэ бэрэбиэркэлэммит үгэс баар: ханнык баҕарар нация уонна народность бэрэстэбиитэллэрин кытта эйэлээхтик уонна сөбүлэһэн олоруу. Итини күндүтүк тутуохха наада уонна биһиги обществобыт бүтүннүүтэ салгыы түмсүүтүгэр көмөлөһүөххэ наада.

Ити туһугар саха норуота бэйэтэ биир ньыгыл түмсүүлээх буолар, уопсай сыалга дьулуһуулаах буолара регионнар уонна бөлөхтөһүү интэриэстэриттэн, тус бэйэ киэмсийиилэриттэн үөһэ турара улахан суолталаах. Суверееннитеты биллэрии кэнниттэн көстүтэлээн эрэр, атын омсолоох характердаах хабааттыы эмиэ баар. Бу тус туһунан регионнар уонна оройуоннар чэрчилэринэн ойуччу туттууга дьулуһуу, олохтоох интэриэстэри инники тутуу. Ити диринг силистэрдээх уонна тоталитарнай режим саҥана соруйан күөттэнэр этэ, оччотооҕуга оройуоннар уонна сэлиэнньэлэр наадыйыылара кинилэр салайааччыларын тылларын ылыннарар дьоҕурдаттан тутулуктанара, капитальнай тутууну уонна социальнай эйгэни үбүлээһин бэрсэн биэрии, харалта оҥоруу курдук сэнэбиллээх көрүҥнээҕэ.

Дьиҥнээх суверенитет государство чэрчитигэр эрэ кыаллар кыахтаах. Арай государство эрэ гражданнар бырааптарын былаас үрдүкү органнара ылынар сокуоннарын нөҥүө мэктиэлиир, экономическай сайдыыда, социальнай өртүнэн көмүскээһин да, норуоту духовнай-культурнай өртүнэн барҕардыы да биир кэлим политикатын олоххо киллэрэр кыахтаах. Ол иһин этностар биир санааланыыларын идеятын өйүөххэ наада. Бу уустук кэмнэ саха норуотун бүтүннүүтэ биир санааланыытын, биир сомоҕо буолуутун хааччыйыы нация уопсай соругунан уонна былаас төһүүлэригэр тиийбит дьоннор иэстэринэн буолар.

Эркээйилэр уонна сыһыаннар төрдүттэн уларыйыылара буола турар. Кылаастар уонна араас күүстэр икки ардыларынааҕы охсуһуу буолбакка, бииргэ үлэлээһин уонна айар-тутар үлэ, араас санааланыы уонна олоххо бэйэ миэстэтин көҥүл талан ылар кыах общественнай өй-санаа нуорматынан буолаллар. Сайдыы идеалларынан уйгу уонна сайдыы, үтүө санаа уонна дьүөрэлэһии, киһиэхэ уонна обществоҕа духовноһы бигэргэтии өйдөбүллэрэ буолуох тустаахтар. Тус бэйэ туһугар иһиитин, ыал этэҥҥэ олоруутун, сиэр-майгы, национальнай уонна киһи-аймах уопсай сыһыаннастарын итиэннэ баайыдуолу үксэтэн иһин, тус бэйэ уонна уопсай байылыаттык олоруу туһугар үлэлээһин идеологияларын бириэмэтэ кэлэн эрэр.

Уопсайынан көлүөнэлэр өйдөрүн-санааларын саачыстыбаларын уларыйыылара эрэйиллэр. Киһи өйүн-санаатын уонна дьайыытын көҥүлүн хааччахтыыр кытаанах чэрчилэр бүгүн суохтар. Биһиги кылгас кэм иһигэр киһи экономическай, гражданскай, политическай уонна культурнай бырааптарын олоххо киллэриннэн сибээстээх өйдөбүллэри кэҥэтэргэ, саҥа өйдөбүллэри ылынарга бас билээччи уонна хаһаайын нэйиитин биллэргэ, бэйэбит туох баар быһыыларбытын уонна дьыалаларбытын ону кытта дьүөрэлииргэ кэтиллэ түстүбүт. Ити ордук көрдөөһүн уонна бэйэ күүһүн билиини бу ыарахан сүһүөх кэмигэр олоххо саҥа киирэр көлүөнэҕэ сыһыаннаах. Демократическэй гражданскай обществоны үөскэтии түбүктэригэр политическай тэрилтэлэр бэйэлэрин миэстэлэрин булунар аналлаахтар. Республика дьиҥнээх государственноһа бигэргээһиннин, кини үгүс омуктаах норуотун барҕарыытын процеһа бара турар кэмигэр бүгүн туох буола турарын аахайбат буолуу, социальнай апатия ордук кутталлаахтар.

Рынок диэки баран истэх аайы общество социальнай-экономическай өртүнэн биир майгыннаах буолуута алдьаныаҕа, нэһилиэнньэ үөскээн эрэр саҥа араҥаларыгар уонна бөлөхтөрүгэр бэйэлэригэр эрэ сыһыаннаах интэриэстэр үөскүөхтэрэ. Элбэх партиялаах буолууну бигэргэтиигэ дьиҥнээх төрүт үөскүөҕэ. Элбэх партиялаах буолуу общественнай утарсыылары быһаарыыга тоталитаризмы уонна волюнтаризмы ханнык эмэ көрүҥүнэн чөлүгэр түһэриини таһаарбат буолуугa көмөлөһүөх тустаах.

Араас политическай партиялар уонна тэрилтэлэр үлэлэрэ өскөтүн кинилэр программалаах сыалларынан общество бииргэ түмсүүтүн, киһи-аймах уопсай сыаннастара уонна национальнай өртүнэн барҕарыы идеялара туруоруллар буоллахтарына эрэ ыллыктаах буолуоҕа. Экстремизмҥа ыҥырыы, национальнай, кылаассабай абааһы көрсүүнү күөртээһин, билигин баар конституционнай тутулу аанньа ахтыбат буолуу тулуйуллуохтарын сөбө суох.

ЭКОНОМИЧЕСКАЙ САЙДЫЫ СТРАТЕГИЯТА

Биһиги экономическай стратегиябыт фундаментальнай балаһыанньатынан саҥа социальнай туһаайыылаах рынок экономикатыгар көһүү, аан дойдутааҕы хаһаайыстыбаны кытта сыыйа уонна халбаҥа суох сибээстэһии буолар. Ол гынан баран, биһиги бу көһүүнү уочараттаах эксперимент эбэтэр хампаанньа бэрээдэгинэн буолбакка, үөһэттэн ким эрэ ыйыытынан уонна соҥнонуллубут схемаларынан буолбакка, төттөрүтүн республика дьиҥ баар экономическай усулуобуйаларыттан олоҕуран тахсыахтаах омсолоох содуллары уонна хоромньулары туоратыыны уонна мунутуурдук аҕыйатыыны учуоттаан, республика норуотун уонна хаһаайыстыбатын үһүн кэмнээх интэриэстэригэр уонна кэскиллэригэр суоттанан оҥоруох тустаахпыт.

Салгыытын 4 стр. көр.

Иннин 3 стр. көр.

Республика государственнай суверенитетын төрүтүнэн экономическай өртүнэн тутулуга суох буолуу уонна тус бэйэ дьаһаныыта буолуох тустаах. Ити соругу олоххо киллэрии, биллэн турар, балачча үһүн кэми ылыаҕа, бэйэ-бэйэлэриттэн олоххо киллэриллиилэрин болдьоҕунан, олоххо киллэриллэр соруктарын уонна дьаһалларын характердарынан уонна уустуктарынан араастаһар хас да сүһүөхтээх буолуоҕа. Ол гынан баран, биһиги республика государственнай өртүнэн тутулуга суох буолуутун сүһүөҕэр туруоруу уонна бөҕөргөтүү суолунан халбаҥа суох баран иһиэхпит. Төһө даҕаны экономическай кризис дириҥ уонна республика иннигэр турар политическай, социальнай уонна экономическай проблемалар олус уустуктарын үрдүнэн, биһиги экономическай сайдыыбыт стратегиятын уонна онно олоҕуран республика государственнай суверенитетын сүһүөҕэр туруоруу уонна сайыннарыы стратегиятын ситиһиилээхтик олоххо киллэрэргэ эрэллээх буолар курдук биһиги бары кыахтардаахпыт.

Бастакытынан, бу айылҕа ресурсаларын разведкаламмыт уонна көстүөхтээх сүүнэ саппаастара бааллара, олорго олоҕуран бородуукуйалары уонна табаардары оҥорон таһаарарыны тэрийии, саҥа прогрессивнай, үрдүк технологиялаах уонна экологическай өртүнэн ыраас үлэлиир миэстэлэри, ол иһигэр атын дойду үбүн тардан туран, үөскэтэр кыах баара.

Иккиһинэн, бастайаннай олорор нэһилиэннэрэ ахсаана, атыттарга тэҥнээтэххэ, соччо элбэҕэ суоҕа, республика сирэ-уота география уонна транспорт өртүнэн балай эмэ сабыылаҕа тутуу рыногун, ис производство уонна сүрүн туттуллар табаардары тиэйэн киллэрии кээмэйдэрин сүрүннүүр кыаҕы хааччыйаллар.

Үсүһүнэн, төһө даҕаны структурнай, үп-экономия өртүнэн сатарыйыылар баар буолбуттарын иһин балачча улахан производственнай потенциал үөскэтилиннэ, үгүс салааларга рабочайдар үрдүк квалификациялаах контингеннара баар буолла, сөптөөх научнай потенциал мунньулунна.

Төрдүһүнэн, бэйэтин бэлиэ өртүнэн дьоннор хардарыта сыһыаннаһыларыгар сиэрдээх, бар дьон туһугар үлэлииргэ бэлэм, тулуурдаах уонна оҥорон таһаарыылаах үлэҕэ бэлэм, бары наадалаах социальнай, экономическай уонна правовой төрүттэр уонна усулуобуйалар тэрилиннэхтэринэ предпринимательствоҕа уонна бизнескэ дьоҕурдаах, тус бэйэтин кыахтарын, билиилэрин, сатабылын уонна талааныы суотугар тыыннаах хааларга уонна бэйэтин экономикатын сайыннарарга дьоҕурдаах республика норуота.

Биһиги экономическай стратегиябыт төрүтүгэр олох аан дойдутааҕы стандартарын, социальнай нормативтары уонна правовой нормалары итиэннэ личность мэктиэлэниитин ууруох тустаахпыт. Саха Республикатын гражданина тус бэйэтэ экономическай баһын бэйэтэ билиниитигэр бары правовой мэктиэлээһиннэрдээх уонна экономическай усулуобуйалардаах, предпринимательскай үлэҕэ уонна бизнескэ анаан толору көҥүллээх, государство өртүттэн наадалаах социальнай көмүскэллээх буолуох тустаах. Республика бары гражданнарын уонна кини норуотун бүтүннүүтүн материальнай уонна духовнай культураларын дьиҥнээхтик өрө көтөҕүүгэ бары усулуобуйалар тэриллиэх тустаахтар.

Экономиканы өйдөөһүн боппуруостарыгар биһиги производство средстволарын чаһынай бас билиигэ, капиталы мунньунууга уонна предпринимательствоҕа сыһыаннаах бэйэбит өйдөбүллэрбит халыыптарын төрдүттэн уларытыах тустаахпыт. Чаһынай бас билиигэ, предприниматель үлэтигэр, коммерческай этикаҕа сайдыылаахтык сыһыаннаһыы азбукатын баһылыахпыт турдаҕа. Бас билиигэ быраап ытык дьыала, ол государство бары сокуоннарынан мэктиэлэнэр, көмүскэнэр уонна арааччыланар диэн, демократическай обществоҕа атын баайга-дуолга ымсыырыы суох буолуохтаах, көҥүл үлэни токурутар тэҥнээһиннээх психология суох буолуохтаах диэн санааланыы биһиги сайдыылаах аан дойду кэнниттэн мөккүөрэ суох ылыныах тустаахпыт.

Киирии сүһүөх кэмигэр — экономическай кризиһи уонна ыһыллыыны туоратыы сүһүөх кэмигэр — биһиги бэйэбит иннибитигэр маннык сүрүн соруктары туруорунабыт:

— туттуу рыногун аһынан-үөлүнэн уонна туттуу табаардарынан, ол иһигэр республика бэйэтин иһигэр сырьену переработкалаһыны түргэнник олохтоохунунан, байытыы, норуокка анаан табаардары оҥорон таһаарар саҥа предприятиелары тэрийии уонна үлэлии туораччылары тупсаран тутуу. Бу боппуруоска баар республиканскай программаҕа, программа түргэнник олоххо киириитин, ону тэҥэ саҥа экономическай структураларга, государственнай буолбатах секторга, дьоҕус бизнескэ уонна коммерцияҕа тирэҕирэн, биллэр-көстөр көннөрүүлэри уонна уларытыылары киллэрэр наада буолуо;

— энергиянан хаччыйыы, транспорт уонна сибээс ордук көдьүүстээх уонна саамай сөптөөх схемаларын ырытан оҥоруохха уонна утумнаахтык олоххо киллэриэххэ. Итиниэхэ энергиянан хаччыйыы систематын сайыннарыы өртүгэр Саха сирин киин (өрүстэр икки ардыларынааҕы ороруоннар) уонна арҕаагы (Бүлүү ороруоннара) өртүлэригэр гаһы киллэриини кэҥэтиигэ, республика небин, гаһын ресурсаларын, атын дойдулар үбү угууларын тардан туран, киэҥ далааһыннаахтык баһылааһын, энергиянан хаччыйар саҥа предприятиелары үлэҕэ киллэрии;

— сир аннын ресурсаларын туһаныы өйдөөх-төйдөөх, сөптөөх кээмэйдэрин быһаарыахха, сиртэн хостонор баайдар бары балансовай саппаастарын толору инвентаризациялааһыны олоххо киллэриэххэ уонна сорох түбэлтэлэргэ, олору үлэлии турар предприятиеларга сыһыарыыны хаттаан көрүөххэ, тендордары, концессиялары уонна атын дойдутааҕы фирмалары итиэннэ компаниялары кытта биргэ үлэлээһин атын көрүгнэрин киллэриэххэ, республиканскай программаны ырытан оҥоруохха уонна ону олоххо киллэриини саҕалыахха, минеральнай сырьелары, күндү металлары уонна таастары хостоохун уонна переработкалаһын прогрессивнай технологияларын киллэриини, олор экологическай өртүнэн букатын куттала суох буолуулларын ситиһэн туран хаччыйыахха,

— тыа хаһаайыстыбатыгар уонна тыа сиригэр реформалаһыны дириҥэтиигэ уонна түргэтэтиигэ государственнай программаны ырытан оҥоруохха уонна олоххо киллэриини саҕалыахха. Ол программаҕа саха тыатын сирин социальнай өртүнэн уларытан тутуу уонна барҕардыы; баһынай уонна фермерскэй хаһаайыстыбалары, тыа хаһаайыстыбатын кооперативтарын, хаччыйар, көмөлөһөр предприятиелары сайыннарыы; тыа сирин оройуоннарыгар саҥа үлэлиир миэстэлэри үөскэтии; тыа сирин ыччатын идэни ылыы өртүнэн уларытан туһаайыы, бэлэмнээһин уонна хаттаан бэлэмнээһин; тыа хаһаайыстыбатыгар уонна тыа сиригэр государственнай буолбатах структуралары сайыннарыы уонна өйөөһүн программата; тыа сиринээҕи дьоҕус индустрияны сайыннарыы программата курдук сүрүн туһаайыылар киллэриллиэхтэрэ;

— производственнай уонна социальнай инфраструктуралары (суоллары, коммуникациялары, тутуу матыыраалларын уонна тутуу индустриятын промышленнооын, олорор дьиэ коммунальнай хаһаайыстыбаны уо.д.а.) сайыннарыы республиканскай программатын ырытан оҥоруохха;

— уһун болдьохтоох тас экономическай сибээстэһиилэр уонна атын дойдулар үптэрин тардыы республикатааҕы программаларын ырытан оҥоруохха, бу үлэҕэ бастыҥ суолталаахтары быһаарыахха, биргэ үлэлээһин саҥа формаларын киллэриэххэ, холбоһуктаах предприятиелары, кыраныысса таһынааҕы дойдуларга агентстволары уонна бэрэстэбиитэлистибэлэри тэрийиэххэ; республика тиэйэн таһаарар дьоҕурун улаатыннарыахха уонна аан дойдутааҕы информация структураларыгар республика маркетинын биэриэххэ;

— демография, үрдүк квалификациялаах кадрдар хамсаһыннарын уонна үксэтэн иһии проблемаларын адъас саҥа быһаарыыларын оҥоруохха уонна олоххо киллэриэххэ, уопсай үөрэхтээһин тиһигин бүтүннүүтүн национальнай оскуоланы сайыннарыы концепциятыгар уонна ыччаты идэҕэ бэлэмнээһиҥэ олоҕуран төрдүттэн уларыта тутуохха;

— республика экологиятын чэбдигирдии уонна экологическай өртүнэн куттала суох буолуутун хаччыйыы государственнай программатын ырытан оҥоруохха уонна олоххо киллэриэххэ, бары үлэлии турар производстволары экологическай өртүнэн паспордааһыны ыытыахха.

Экономическай сайдыы ыйыллыбыт туһаайыыларын олоххо киллэрии чопчу формотынан республика сорох сокуоннарын эбэтэр республика Президенин ыйаахтарын быһыытынан ылыыллар, кылгас, орто уонна уһун болдьохтоох индикативнай былааннарга олоҕурар аналлаах государственнай программалар буолуохтара.

Ордук уһун болдьохтоох кэскилгэ экономическай стратегия кылаабынай туһаайыыларын быһыытынан биһиги манныктары көрөбүт:

— норуот хаһаайыстыбатыгар бөдөҥ структурнай уларыйыылары, экономика сырьеҕа эрэ туһаайыылааҕын туоратыы, транспорт ситимнэрин уонна телекоммуникациялары түргэнник сайыннарыыны;

— сорох куораттар уонна оройуоннар базалыгар олоҕуран көҥүл экономическай зоналары үөскэтии уонна түргэнник сайыннарыыны;

— оройуоннарга уонна Охотскай муораҕа тиийэр автомобиль суолларын, порт тутууларын, причаллары, ыскылааттары тутууну — Дальнай Востоктааҕы регион куораттарыгар сир учаастактарын арендалаһыыга эбэтэр атыылаһан ылыыга олоҕуран, холбоһуктаах уонна самостоятельнай предприятиелар көрүгнэринэн;

— республикаҕа тимир суолу тутууну;

— табаары оҥорон таһаараччылар күрэстэһиилэригэр, предпринимательство уонна дьоҕус бизнес букатын көҥүл буолуутугар, рынок механизмнара толору үлэлээһиннэригэр олоҕурбут дьиҥ-чахчы көҥүл рынок экономиката сүһүөҕэр туруутун;

— экологическай өртүнэн тэҥнээһини олохтоохун уонна айылҕаны табыгастаахтык туһаныыны олоххо киллэриини;

— активнай тас экономическай сибээстэһиилэри, уһун болдьохтоох тендорнай уонна концессионнай сөбүлэһиилэри олохтоохуну, холбоһуктаах предприятиелары тэрийии уонна сайыннарыы, республика тиэйэн таһаарар кыаҕын улаатыннарыы;

— үрдүкү технологиялары баһылааһыны түргэтэтии, научнай-техническэй сайдыыга уонна инновацияҕа инники диэки ыстаныы;

— кыраныысса таһыгар үрдүк профессиялаах кадрдары киэҥ далааһыннаахтык бэлэмнээһин, ыччаты үөрэхтээһин уонна кадрдары бэлэмнээһин, бааннар тиһиктэрин уонна менеджерство адъас саҥа тиһиктэрин сүһүөҕэр туруоруу уонна сайыннарыы.

Саҥа экономическай идеология саҥа экономическай принциптэри, ньымалары уонна механизмнары уталыытыта суох үлэҕэ киллэриини эрэйэр.

Бас билиини сорунуулаахтык уонна уталыппакка уларыта тутууну саҕалыыр наада. 1992-1993 сылларга дьоҕус уонна орто предприятиелары приватизациялааһыны бүтэрэр, норуот хаһаайыстыбатын бары кэриэтэ салааларыгар государственнай предприятиелары аһаҕас тииптээх акционернай обществоларга уларыта тутууну бүтэрэр тиийэр наада. Сыаналаах кумааҕылар рыноктарын, инвестиционнай фондалары тэрийэргэ, приватизация чектэрин республикатааҕы программатын олоххо киллэрэргэ. Республика нэһилиэнньэтигэр приватизация чектэрин барыстаахтык туһанарыгар эрэллээх көмүскэли уонна наадалаах мэктиэлээһиннэри көрөргө. Фондовай биржаны тэрийэргэ.

1993 сылга чаһынай дьиэлэри бас билээччилэргэ олору тутуу уонна көрөн-истэн олоруу ороскуоттарын сорҕотун уйуну проблематын быһаарар наада. Приватизацияланар квартиралары атыылаһан ылыы уонна саҥалыы үллэрии механизмын олоххо киллэрэргэ. Итини тэҥэ куораттарга, оройуоннар кииннэригэр олорор дьиэлэри кооперативнай тутуу ордуктааҕын туһунан боппуруоһу, маныаха биирдиилээн дьон уурдарыыларын уонна гражданнар заемнарын күүскэ тардан туран, быһаарарга.

Тыа сиригэр баһынай уонна фермер хаһаайыстыбатын тэрийэр уонна үлэлэтэр туһуттан сиргэ чаһынай бас билиини киллэрэргэ уолдьаста. Бу саамай уустук проблеманы быһаарбатахха экономическай реформа улаханнык харгыстаныан сөптөөҕө, экономиканы чэбдигирдии итиэннэ сайыннарыы стратегията бүтүннүүтэ кураанах баҕа санаанан хаалыан сөптөөҕө толору өйдөнөр.

Бу боппуруостарга толкуйдааһын эргэрбит халыыптарыттан хорсуннук тахсар, сымыйанан куттаммыта буолуулуу уонна бэйэни албыннаныыны, политикаҕа уонна идеологияҕа аһара охтуулаах сыһыаннары туоратар наада. Маныаха өйдөнүллүөхтээх; сиргэ чаһынай бас билиитэ суох биһиги хаһан даҕаны кризистэн тахсыбаппытын, ону аһаан экономика өссө таҥнары баран иһиэхтээҕин, социальнай бырааба суох буолууга өссө олус дириҥник ылларар суолга охторбутун.

Чугастааҕы кэмнэ предпринимательствоны, дьоҕус бизнеһи өйөөһүн государственнай программатын бигэргэтэр наада. Предпринимателлэргэ, бизнесменнэргэ, коммерсаннарга саамай табыгастаахтык үлэлээһиннэрин режимин олохтуурга; нолуоктарын аччатарга, чэпчэтилээх бырыһыанынан кредиттэри уонна ссудалары, приватизацияланар объектары атыылаһан ылларыгар ордук бырааби биэрэргэ. Маныаха, биллэн турар, производствоҕа бэйэлэрин үптэрин киллэрэр, саҥа үлэлиир миэстэлэри таһаарар, прогрессивнай технологиялары, научнай-техническэй ырытан оҥоруулары, инновациялары олоххо киллэрэр предпринимателлэргэ уонна бизнесменнэргэ ураты чэпчэтиилэр уонна ордук балаһыанньалар бэриллиэхтэрэ.

Бүгүн кылаабынай сорук — предпринимательство о ҕ а, бэйэ дьыалатыгар, бизнескэ көҕүлээһиннэри с ө р г у т ү ү. Киһи үлэлиэн уонна элбэх үбү-харчыны ылыан, дэлэй дохуоттаах буолуон баҕарара, рынок айымньылаах күүһүнэр эрэнэрэ наада. Бу киһи обществоҕа сөптөөх ыытыктабылынан уонна авторитетынан туһанар буолуохтаах. Ыччат уонна саҥа саҕалаан эрэр предпринимателлэр оннук киһиттэн холобур ылыах тустаахтар.

Харчы-кредит уонна банк систематын уларыта тутууга ураты үлэ ыытыллыахтаах. Цивилизованнай аан дойдуга бүтүннүүтүгэр бааннар экономическай прогреһы түргэтэтэн биэрээччи, инвестордар, инноватордар оруолларын ылаллар.

Биһиги предприятиелар кредиттэн аһары тутулуктаах буолуулларыттан сыыһа босхолонуохпут. Маныаха вексель, клиринг туттуллуутун киллэрии, национальнай инвестиционнай уонна республикатааҕы ипотечнай бааннары аһыы, дьиҥнээх Национальнай государственнай банк уонна Саха Республикатын сирин баана сүһүөхтэригэр туруулара, бааннар консорциумнарын тэрийии ирдэниллэр, онно аан дойдутааҕы уонна омук дойдуларын бааннарын системалара кыттыахтара.

Биһиги чопчу сыаллаахтык, Федеративнай дуогабар уонна Экономическай сөбүлэһии истэринэн Россия кииннэммит баанын систематын уларыта тутуу наадатыгар үлэни ыытыахтаахпыт, туруулаһыахтаахпыт, итэҕэтэ сатыахтаахпыт, аһары кииннээһин уонна үгэс быһыытынан олохтоммут үөһэттэн сабардааһыны туоратыахтаахпыт.

Экономическай стратегияны олоххо киллэриигэ сүрүн финансовай механизм — бу республикатааҕы бюджет. Биир уопсай, тус сыаллаах уонна улахан ирдэбиллээх бюджет политиката суох буоллаҕына, ол аата, экономическай стратегия суоҕун тэҥэ. Бары күүстэр уонна ресурсалар ааҥдас күннээҕи проблемалары уонна боппуруостары быһаарыыга эрэ түмэ тардыллаллар. Онон мунур уһуга көстүбэт дотацияларга уонна туһата суох инвестициялларҕа бытарытыллаллар.

1992 сылга республикатааҕы бюджет дохуоттара 1991 сылга тэҥнээтэххэ 20 төгүлүнэн улаатылар, 1990 сылы кытта тэҥнээтэххэ — 72 төгүлүнэн. Ол эрээри финансовай ресурсалар ити үлүгэрдээх үүнүүлэрэ биллэр-көстөр көдьүүһү кыайан биэрбэтэ.

Биһиги хайы-үйэ 1993 сыл бюджетыттан саҕалаан, республикаҕа бюджет процесыын уонна бюджет политикатын биллэрдик уларыта тутууну наадалааҕынан уонна уталытыллыбатынан ааҕабыт.

Бастакытынан, былаанныыр кэмнэ экономическай стратегия уонна бюджет политикатын сүрүн туһааайыыларын уонна принципиальнай төрүттэрин Саха Республикатын Үрдүкү Сэбиэтин сессияларыгар көрүү уонна бигэргэтии сөптөөх буолуох этэ. Оттон стратегияны чопчу дьаһалларынан уонна мероприятиеларычан ситэрэн биэрии, үлэ-хамнас чопчу былаанын, аналлаах программалары ырытан оҥоруу уонна бигэргэтии, республикатааҕы уонна биирдэ холбонуллубут бюджеттары ырытан оҥоруу уонна бигэргэтии боппуруоһун киллэрэн туран, ити былааннары уонна программалары толоруу механизмнарын олохтоохун уонна ону туһаҕа киллэрии правительствоҕа итэҕэйиллиэхтээх. Онтон атын буолар түбэлтэтигэр, Президент уонна правительство сүрүн финансовай инструмента суох хааланнар, бэйэлэрин экономическай стратегияларын уонна тактикаларын олоххо киллэриигэ букатын кыаҕа суох буолуохтара.

Ону тэҥэ, 1993 сылтан саҕалаан, бюджет дохуоту биэрэр өртүн үөскэтии туһуллан кэлбит источниктарыгар: нолуоктарга: хомуурдарга, пошлиналарга, төлөбүрдэргэ уонна сокуонунан көрүллүбүт атын даҕаны үпкэ киириини саҕалыыр наада. Оттон айылҕа чөлүгэр түһэриллибэт ресурсаларын иһин төлөбүртэн, күндү металлары уонна алмааһы атыылаһыннаҥ киирэр үп, рентнэй төлөбүрдэр республика бюджетын тас өртүнэҕи аналлаах фондалары үөскэтиигэ барыахтаахтар.

Холобурга, маннык фондалар тэриллиэхтээхтэр: нацияны барҕарда сайыннарыы; предпринимательствоны уонна дьоҕус бизнеһы өйөөһүн; кэнэҕэски көлүөнэлэргэ аналлаах; баһынай уонна фермер хаһаайыстыбаларын өйөөһүн; суолу оҥоруу; экология уонна хаһаайыстыбаннай үлэ экологияҕа буортулаах содулларын туоратыы уо.д.а.

Кэмчилээһиннэн ылыллар аһары кытаанах уонна урукуларга маарыннаабат быһаарыылар республикаҕа инфляцияны уодьуганныырга, үгүс государственнай предприятиелар уонна олохтоох дьаһалталар экономическай өртүнэн аҥардас бэлэмнэ бэрт буолуулларын тохтоторго, республика үбүнэн кыаҕын тосту улаатыннараргa, онуоха олоҕуран экономиканы чэбдигирдии, сайыннарыы стратегиятын олоххо киллэрии суолунан түргэнник иннибит диэки баран иһэрбитигэр көмөлөһөхтэрэ.

Сыана уонна антимонопольнай политика, аграрнай уонна олорор дьиэ-уот реформатын, инвестиционнай үлэ салааларыгар тутаах уонна уустук проблемалар быһаарыллыахтаахтар.

Бастатан туран, кэккэ предприятиелар уонна производстволар хайаан даҕаны эстиэхтээхтэрин уонна суох оҥоһуллуохтаахтарын ууруоттаан, нэһилиэнньэни үлэнэн хааччыйыы уонна кини үлэлээх буолуутун программата оҥоһуллуохтаах. Элбэх киһи үлэтэ суох хаалар кутталлаах, ону биһиги бары чуолкайдык өйдүөх тустаахпыт. Бүгүн бэйэни албыннаныыттан уонна өй-санаа хал буолбут халыыптарыттан түргэнник босхолонорбут, үөскүүр быһыынымайгыны хайдах баарынан сыаналыырбыт, сатарыйыылары уонна ааас нэдэҕэнэр тахсыыларын туоратыы бары дьаһалларын ылынарбыт наада. Маныаха быһыыны майгыны ырытан көрүү уонна событиелар сайдыыларын барыллаһын, итини тэҥэ үлэ-хамнас тактиката уонна тыыннаах буолуу, инники диэки баран иһин стратегията наадалар

Бүтүүтүн 5 стр.

Иннин 4 стр. көр.

Саха Республикатын тас экономическай сибээстэригэр сыһыаннаах хас да уопсай санаа баар. Республика хайы-үйэ билигин инвестициялары ылыы объегын уонна дьыалабыайдык бииргэ үлэлээһиннэ партнер оҥостуу быһыытынан омук дойдуларын капиталыгар улахан болҕомтотун уурар. Экономическай өртүнэн республика туһааннаах зоналарга эбэтэр регионнарга ордук улаханнык тардыһыа суохтаах, ол эрээри экономическай тутулга талан ылбыт суолугар сөп түбэһиннэрэн бэйэтин экономическай кыраныысаларын аһыахтаах, ону наадалаах политическай дьаһалларынан чиҥэтиэхтээх. Производство бары фактордарын (капиталы, сири, үлэни, ресурсалары), бэйэтин айылгытынан элбэх национальностаах уонна аан дойдутааҕы фактордары туһаныыны хааччыйар эрэ буоллахха, дьиҥ дьыалаҕа ханнык даҕаны улахан саарҥааһына суох туруктаах, үһүн болдьохтоох сайдыы стратегиятын олохтоох киллэриэхпитин сөп.

Мантан көстөрүнэн, республика бэйэтин тас политикатыгар Европа дойдуларыгар да, ону тэҥэ ордук Азия-Тихэй океан регионун дойдуларыгар суоттанара наада. Культурнай уонна духовнай салааҕа инникитин урукку ССРС уонна кыраныысса таһынааҕы дойдулар тюрк норуоттарын кытта сибээһин тутуһуллуохтаах. Промышленнай уонна тыа хаһаайыстыбатын предприятиеларын сайдыыларыгар инвестициялары оҥорууга Японияны, Китайы, Соҕуруу Кореяны кытта бииргэ үлэлээһин, мөккүөрэ суох, кэскиллээх буолуо. Республика ССРС урукку республикаларын, билиҥҥи сувереннай государстволары кытта үгэс быһыытынан олохтонон кэлбит дьыалабыт уонна доҕордуу уонна хардарыта сыһыаннаһыылартан ураты Австрияны, Германияны, Скандинавия уонна Илии Европа дойдуларын кытта хардарыта барыстаах дьыалабыай, научнай, культурнай бииргэ үлэлээһин сыһыаннаһыытын тутуһар.

Экономиканы чэбдигирдин уонна сайыннарыы стратегиятыгар, стратегическай сыаллары ситиһии чопчу суолларыгар уонна ордук улахан суолталаах хайысхалары тутуһууга биһиги кылгас көрүүбүт итинник. Ол бары сыаллар уонна соруктар биир эрэ усулуобуйа тутуһуллар түбэлтэтигэр ситиһиллэр кыахтаахтар: хас биирдии гражданин бэйэтин дьиэ кэргэнин дьылҕатын уонна бэйэтин дьылҕатын туһугар экономическай эффективнэстээх буолуохтаах, ким барыта туох баар күүһүн, сатабылын уонна дьоҕурун түмэн этэҥнэ олорорго дьулуһуохтаах. Экономиканы сайыннарыы стратегията общество бүттүүнүн, хас биирдибит, Саха Республикатын бэйэтин төрөөбүт дойдутунан аҕыныааччы уонна кинини кытта билиҥҥи ыарахаттарын уонна кэнэҕэски уйгулаах олох үөрүүтүн үлэстэрэ бэлэм хас биирдии киһи экономическай идеологиятынан буолуохтаах.

СОЦИАЛЬНАЙ САЙДЫЫ СТРАТЕГИЯТА

Ааспыт икки сылга, дойду күннэтэ наадыйыллар аһылык бородуукталарынан, табаарынан хааччыйыыга үөскүүр көһүтүллүбэтэх ыарахаттары, итини тэҥэ күүһүрэн иһэр инфляцияны учуоттаан туран, саамай улахан болҕомто нэһилиэньэ, бастатан туран кини кыаммат уонна ситэ көмүскэлэ суох араҥалара уонна бөлөхтөрө социальнай өртүнэн көмүскэллээх буолуулларын боппуруостарыгар уурулунна. Республика хас биирдии ыала, хас биирдии олохтооҕо чопчу киһини материальнай өртүнэн өйдөөһүҥнэ туһуламмыт ити кыһамньыны бэйэлэрин эттэринэн-хааннарынан биллилэр да, билэллэр даҕаны дии саныыбын.

Ким барыта элбэххэ тиһиэн баҕарар. Ол эрээри бэйэбит көрүүбүтүнэн экономиканы сайыннарыыга биһиги бастакы хардыыны оҥорбут кэммитигэр республика бюджета уонна уопсайынан социальнай инфраструктура балаһыанньата хайдахтарын санаан аһарыаҕыҥ эрэ. Биһиэхэ бөрүкүтэ суох нэһилиэстибэ тиксибитэ. Экономика сырьену биэрээччи быһыытынан туһаныллар хайысхалааҕа, маныаха киинтэн аҥардастыы кэриэтэ дьаһаллар этэ, социальнай эйгэни туох ордубутунан үбүлээһин принцибэ республикаҕа киһи олорор усулуобуйатын хааччыйыы Союз орто таһымнарыгар тиийэр кыаҕы биэрбэтэхтэрэ. Нэһилиэньэ социальнай олоххо-дьаһахха интэриэстэрин хааччыйыыга сыһыаннаах бары көрдөрүүлэргэ биһиги республикабыт тиһэх эбэтэр тиһэх миэстэлэртэн биирдэстэрин мэлдьитин ылара.

Тутуһуллан кэлбит уонна инникитин даҕаны тутуһуллуохтаах биһиги политикабыт бүтүннүүтүн сүрүн сыала — бу, мин ону өссө төгүл кичэйэн бэлиэтиибин, киһи уйгута, киһини сайыннарыы, кини духовнай уонна интеллектуальнай, культурнай уонна материальнай өртүнэн байытыллыытын сыаллара үрдүктүк тутуллуулара.

Ордук чуолкайдаан этэр буоллахха, бу политика сыалынан общество уонна үөскүүр саҥа экономическай сыһыаннаһыыларга сөптөөх социальнай институттар саҥа социальнай структураларын үөскэтии, итини тэҥэ сайдыылаах дойдуларга тутуу стандартыгар чугас дьон олоҕун саҥа хаачыстыбатын ситиһии буолар.

Бүгүҥҥү туругунан, өйдөҥүллэр бирчиинэлэринэн, олоҕу-дьаһаҕы тупсарыыга цивилизованнай аан дойду стандартарын таһымыгар тахсар итинник стратегическай сыалы туруоруу ыараханнык ылыыллар.

Ол эрээри дьыала биир киһиэхэ туох эрэ төһө тиксэринэн, кими эрэ ситэр уонна аһара түһэр наадатыгар букатын даҕаны буолбатах. Социальнай туһаайыылаах политиканы бүтүннүүтүн саҥалыы көрөр, ону билиҥҥи баар кыахтарга сөп түбэһиннэрэн уонна баччааҥҥа диэри туох кыаллыбатаҕын, тиийбэтэҕин ситэрэн биэрэр наада, — ким барыта бэйэтэ хайдах олоруохтааҕын туһунан толкуйдуур уонна ол туһугар кыһаллар. Атыннык эттэххэ, тугу сөбүлүүргүнэн уонна туох дьоҕурдааххынан көрөн үлэлээһин, бэйэ дьиэтигэр-уотугар дэлэй буолуну ситиһии, дьиэ кэргэн, чугас дьонун иһигэр хардарыта сыһыаннаһыылары олохтоохун, үүнэр көлүөнэни иитии, дьиэ кэргэн үгэстэрин, абыычайдарын харыстааһын уонна сайыннарыы уо.д.а. — ити барыта киһи бэйэтин эбээһинэстэрин уонна түбүгүн-садьыгын чэрчитин иһигэр киирэр.

Оччоҕуна эрэ кини бэйэтин дьиҥнээхтик киһи быһыытынан, бэйэтин дьылҕатын хаһаайын быһыытынан сананар буолуо. Государство киһиэхэ үлэлиир. наадалааҕынан аҕыныан дьарыктанар кыахтаах усулуобуйатын, бас билии тыыллыбат буолуутун, үөрэнэр, медицина өнөлөрүнэн туһанар кыахтаныытын, культураҕа, наукаҕа тардыллыытын уо.д.а. мэктиэлиэхтээх.

Биллэн турар, сыаннастар тустарынан өйдөбүллэргэ улахан уларыйыылар тахсыахтара уонна хайы-үйэ тахсаллар даҕаны. Рынокка сыһыаннаах өй-санаа сайдыахтаах: ким бүлугас-талыгас өйдөөх, буола турар процестары иҥэн-тоҥон өйдүүр, үөскүүр проблемалары дьыалабыайдык быһаарар, ыарахаттартан чаҕыйбат — ол байылыаттык олоруоҕа. Үлэнэн, бизнеһинэн дьарыктанааччы, үчүгэйдик олорорго кыһаллар, көрүнньүк үлэлээбэт, туһата суох бириэмэтин ыыппат, хомойуох иһин, билигин даҕаны бэрт элбэхтик бэлиэтэнэр арыгылааһыны таһаарбат эрэ киһи кыахтаахтык дьаһанан олоруоҕа.

Кыайан тутуллубатах, ким барыта тэҥ буолуохтаах обществотын сымыйа лозуннарынан үөскэтиллибит бэлэмнэ бэрт буолуу өйүнсанаатын уонна тэҥилээһин принцибин букатыннааҕытык туоратар кэм кэллэ.

Онон рынокка киирии сыһыаннаһыыларыгар сыыйа үөрэнии өйдөбүлэ вывескалар көннөрү уларыйыыларын эрэ көрбөт, хас биирдии киһи үлэҕэ сыһыанын, олоххо миэстэтин талан ылыыны төрдүттэн саҥалыы көрөрүн эрэйэр. Ким даҕаны кими даҕаны илиниттэн сиэппэт, ким даҕаны туугу ыһаргын, олордоргун, уонна хаһан хомуур үлэтин ыытаргын, уруккутун курдук, этэн биэриэ суоҕа. Көөнньөрбөҥү да, техника саппаас чаастарын да бордуонньукка ууран аны аҕалан биэриэхтэрэ суоҕа. Онон бэҕэһээҥнэ диэри киһи түөрэҥнэтиэн, хамсатыан да суоҕунан аҕыллыбыт бүтүннүү, өрүттүбэттии кумаланар. Ол аҥардас экономика эйгэтигэр эрэ барар буолбатах. Сүрүн өйдөбүл—социальнай уларыта тутуулларга.

Кырдьык, ордук бастаан утаа үлэтэ суохтар да, қыанар да дьон баар буолуохтара, улахан нолуоктар, дьиэ-уот иһин үрдүк төлөбүр, предприятиелар эстиилэрэ уонна, биллэн турар, наймылаһан үлэлээһин да баар буолуохтара. Биһиги Үһүк Хотугу сирбит, дьон ордук кырыымчык олохтоох сирин усулуобуйатыгар ити фактордар өссө ордук дириҥэхтэрэ уонна аһара улахан ыарахаттары үөскэтиэхтэрэ.

Ол иһин республикаҕа социальнай политика бүтүннүүтэ киһини көмүскээһиҥнэ, кириэхэ сөптөөх үлэлиир усулуобуйаны уонна уйгулаах олоҕу тэрийиҥэ туһуланыа.

Нэһилиэньэ кыаммат араҥалара — инбэлиттэр, пенсионердар, элбэх оҕолоох ыаллар, тулаайахтар чопчу туһаайыылаах социальнай көмүскэллээх буолуулларын дьаһалларын комплекса олоххо киллэриллиэ. Ити көмүскээһин араас көрүҥнээх буолуо: пособиелар, пенсиялар кээмэйдэрин үрдэтии, чэпчэтиилээх сыана нан табаары атыылаһын, эмтэнии төлөбүрүгэр, транспортнай ороскуоттарга көмөлөһүү, гуманитарнай көмө, бородууктанан уонна босхо аһылыгынан материальнай көмө. Бу сыалга республика бюджетыттан үбүлээһин оҥоһуллуо, кырдьаҕастарга, инбэлиттэргэ тулаайах оҕолорго, элбэх оҕолоох ыалларга, интэрнаһатар киһилэрин сүтэрбит дьоҥҥо көмөлөһүү аналлаах фондалара тэриллиэхтэрэ.

Биһиги норуоппут тутуһан кэлбит үгэстэрин уонна абыычайдарын быһыытынан ыамматтар уонна ыарыһахтар көрүүтэ-истиитэ суох хаалларылыбат этилэр, кырдьаҕас уонна ыарыһах дьоҥҥо кыһаллаллар. Саха сиригэр, бэл үөрэхтээхтэриннээҕэр соххор-доҕолоҥ дьоно баһыйар үгүс да кэмнэригэр, бүтүн нэһилиэктэринэн уонна улуустарынан кыыымчык олохтоохторго кыһаллаллара, өскөтүн ким эмэ итинник дьонтон хайаларын эрэ көрүүтэ-истиитэ, өйөбүлэ уонна көмөтө суох хаалларбыт буоллаҕына, ол сааттаах, киһи сиэригэр баппат суолунан аҕыллара.

Биһиги республикабыт саастарын тухары кини уйгутун туһугар үлэлээн кэлбит, илиилэригэр саасаадах тутан Ийэ дойдуларын чиэһин уонна көҥүлүн туруулаһан көмүскээбит дьоҥҥо, ону тэҥэ ыалдьан дуу, эбэтэр дьылҕа хаан охсуутуттан тэмтэрийэн рынок үөскэтэр уустук усулуобуйаларыгар туруулаһар кыахтара суохтарга туһааннаах усулуобуйалары мэктиэлиэхтээх уонна мэктиэлиэ.

Нэһилиэньэ бу категориятын социальнай көмүскэллээх буолуутун хааччыйар туһааннаах государственнай программата ыытыллан оҥоһуллуо. Итини тэҥэ үлэтэ суох буолууга социальнай мэктиэлээһин баар буолуохтаах.

Социальнай политика стратегическай суолталаах атын хайысхата общество олоҕун-дьаһаҕын дьоһуннаах эйгэтигэр- доруобуйа харыстабылыгар, үөрэхтээһиҥнэ, культураҕа уонна наукаҕа сыһыаннаах. Олор, төһө да саҥа экономическай сыһыаннаһыыларга киирии усулуобуйаларыгар үөрэнии модьуйуута туруорулуннар даҕаны, рынок салааларыгар киллэриллэр кыахтара суох.

Биллэн турар, киирии кэмигэ кинилэр бэйэлэрин государственнай характердарын, үгүс өртүнэн государственнан салаллыыларын илдьэ хаалаллар. Өскөтүн биһиги национальнай баҕара сайдыы, норуот духовнай уонна интеллектуальнай сайдыытыгар күүскэ тоҕо түһэн хамсааһын таһаарылыытын туһунан этэр буоллахпытына, оччотугар ордук улахан суолтаныыларын сүтэриэ суохтаахпыт.

Урукку да өртүгэр итилэр үөрэхтээһин, доруобуйа харыстабылын уонна культура биир уопсай союзнай систематын быстыспат соҕотунан буолаллара, оттон билигин биһиги национальнай уонна региональнай уратылары норуот интэриэстэрин, Хоту дойду климатическай уонна атын да усулуобуйаларын учуоттуур республикатааҕы системаны үөскэтии уонна сайыннарыы соругун туруоруохтаахпыт.

Нэһилиэньэ үөрэххэ уонна культураҕа наадыйыларын, кини доруобай буолуутун хааччыйыы государственнайа суох, чаһынай формалара баар буолуохтара. Ити өйөнүллүөхтээх. Олор сүһүөхтэригэр туруулларын экономическай төрүтүнэн бюджеттан нуорманан үбүлээһин буолуон сөп.

Экология, тулалыыр эйгэни харыстаһын эйгэтигэр боччумнаах проблемалар туралларын. Республика хотугулуу-арҕаагы регионун промышленнай баһылаһыныгар бытарыйан тарҕанар матырыйааллардаах оҥоһуктары дэлби тэптэриилэри туһаныы содулларын киэҥник үөрэтиллиэхтээх. Ордук промышленнай предприятиелар сабардааһыннарыттан хотугу норуоттар олорор ороҕуоннарын айылҕата улаханнык эмсэҕэлээтэ. Ол тулалыыр эйгэҕэ улахан буортуну оҥорор хайа хостуур промышленнаһын предприятиеларын салгыы туһаныы төһө сөптөөҕүн туһунан боппуруоһу үөрэтэн көрөр уонна быһаарар наада, олору тутуу экономическай өртүнэн олус улахан ороскуоттаах.

Айылҕаны харыстаһын боппуруостарыгар биһиги бастатан туран кэнэҕэски көлүөнэлэр интэриэстэринэн салайтарыахтаахпыт, киниилэргэ ойууру да, өрүстэри да, хамсыыр харамайы да уонна айылҕа ресурсаларын да ордоруохтаахпыт, олор республика олохтоохторун билиҥҥи бинр көлүөнэтин эрэ национальнай баайынан-дуолунан буолар буолбатахтар.

Рынок сыһыаннаһыыларыгар киириигэ кэккэ биричиинэлэринэн норуот быһыытынан республика аатын аатаппыт дьонноох-сэргэлээх тыа сирин нэһилиэньэтэ ситэ бэлэмнэниллибэккэ хаалла. Тыа сирин олохтоохторо сүнньүнэн бөдөҥ нэһилиэньэлээх пууннарга уонна оройуоннар киинэригэр түмсэн олороллор, онно бары үлэлиир дьоҕурдаах дьону хабан туран, быһаччы тыа хаһаайыстыбатын производствотын киэҥник тэнитэр кыаллыбат. Бөдөҥ сэлиэнньэлэр тастарыгар сир-уот тиийбэт фермерстволары киэҥник сайыннарарга, кэтэх хаһаайыстыбаны тэнитэргэ усулуобуйа да суох.

Ол иһин сир ахсын тыа хаһаайыстыбатын ороҕуоннарыгар, үлэнэн хааччыйыы көрүҥнэриттэн биирдэстэрин быһыытынан, үлэ-хамнас ураты сайыҥҥы режимин олохтуур, ону бастайаннай оҥорор, сайылыктары сайыннарар наада.

Хас сэлиэнньэ ахсын норуот туттар табаардарын оҥорон таһаарыыны тэрийэр, булуллар кыахтаах технологияларга олоҕуран промышленнай бородууксуйаны оҥорон таһаарар эбэтэр атын предприятиеларга соҕотуоп-каламмыт бородууксуйаны хомуйар предприятиелары аһар наада.

Онон, социальнай политика стратегията маннык буолуохтаах-

— пенсионердар, инбэлиттэр, элбэх оҕолоох ыаллар, үөрэнэр ыччат уонна оҕолор, кыаммат ыаллар социальнай көмөскэлээх буолуулларын государственнай политикатын ырытан оҥоруу уонна олоххо киллэрии, киниилэргэ туһуламмыт социальнай көмөнү оҥоруу;

— нэһилиэньэ рынок усулуобуйатыгар олоруохтааҕын өйдөөһүнү үөскэтии, предпринимателлэр араҥалара сүһүөҕэр туруутугар бары дьаһалларынан өйөбүлү оҥоруу;

— общество олоҕун-дьаһаҕын ураты улахан суолталаах эйгэлэринэн уонна национальнай баҕара сайдыы сүрүн туһаайыыларынан буолар доруобуйа харыстабылын, үөрэҕириини, культураны, науканы ордук хото сайыннарыы;

— государство өйөбүлү уонна көмөнү оҥоруутун күүһүрдүү суотугар тыа сирин нэһилиэньэтин уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах норуоттар олохторун уйгутун итиэннэ социальнай олох-дьаһах өнөлөрүнэн хааччыллыыларын өрө көтөҕүү, маныаха «кэнэҕэски көлүөнэлэр» аналлаах фонданы тэрийэр наада;

— экологияны чэбдигирдии, тулалыыр эйгэни харыстааһын, айылҕа ресурсаларын табыгастаахтык туһаныы дьаһалларын олоххо киллэрии.

Бары дьаһаллар дьон олоҕун саҥа хаачыстыбатын хааччыйыыга, кинилэр дэгиттэр сайдыылаах буолуулларыгар усулуобуйалары үөскэтиигэ туһуланыахтаахтар.

х х х

Республика суверенитетын ылыммытын кэнниттэн ыытыллыбыт икки сыллаах үлэ, рынок экономикатыгар киирии эриирдээх суолугар быһаччы үлэ-хамнас балачча опыты мунньарга уонна эппиэттээх буолары өйдүүргэ итиэннэ онон салайтаран икки үйэ ыксаласпыт кэмигэр республика сайдыытын стратегиятын оҥосторго көмөлөстүлэр. Бу стратегия гражданскай тиийптээх обществоны уонна онуоха олоҕурар Российскай Федерация саастаабыгар киирэр демократическай правовой государствоны үөскэтиини барыллыыр. Ити элбэх укулааттаах, рынок көдьүүһү биэрэр экономикалаах, хас биирдии киһиэхэ тэҥ кыаҕы, гражданскай эйэни уонна сөбүлэҥи хааччыйар сиэрдээх общественнай сыһыаннаһыыларга демократическай общество буолуо.

Бэйэбититтэн атын ким даҕаны биһиги республикабытын уларыта тутууга ылсыа суохтааҕын өйдүүрбүт дьоһун суолталаах. Маныаха республика государственнай структуралары үлэлэһиннин, кини экономиката сайдыытын стратегическай критерийинэн гражданнар олохторун уйгута, ол таһыма буолуохтаах. Чуолаан маннык туруорсуу аан дойдутааҕы холбоһукка биһиги кэнэҕэски миэстэбитин быһаарыа. Республика хас биирдии олохтооҕун олоҕо ордук таһымнаах буолуутун хааччыйдахпытына эрэ, биһиги цивилизованнай демократическай инникигэ тиийэхпит.

Республика сайдыы стратегиятын олоххо киллэриигэ төрүт буолар усулуобуйалардаах: материальнай уонна сырьевой ресурсалар, улахан научнай-техническэй потенциал, гражданскай эйэ уонна сөбүлэҥ. Туруорулубут сыаллары олоххо киллэрии суолугар боччумнаах ыарахаттар бааллар: сируот киэҥэ, суол-иис куһаҕана, экономика сырье биэрээччи быһыытынан туһаныллар хайысхаланыыта, кэккэ регионнар сирдэрэуоттара аһара буортуланыылара, промышленноска имигэс технологиялары олохтоохун уонна аҕыйах ахсааннаах норуоттар туспа суоллаах-иистээх буолуулларын харыстааһын наадата. Ол иһин сайдыы ыйыллыыбыт сыаллара Саха Республикатын норуота бүтүннүүтэ сорунуулаахтык түмсэн, олору толоруу уонна туруулаһыы суолугар туруннаҕына, киирии кэмнэ билиҥҥи уонна кэнэҕэски көлүөнэлэр иннилэригэр историческай эппиэтинэһин ылыннаҕына эрэ ситиһиллиэхтэрин сөп. Сайдыы инникигэ туһаайыллыбыт стратегиялаах буоламмыт, биһиги реформалары ыытыы суолунан эрэллээхтик барыахпыт.

Бу үйэ саҕаланыытыгар саха ыһылыччылаах өтүмэн өйдөөҕө Алексей Елисеевич Кулаковскай суруйан турар: «Саҕаланыыта эрэ ыарахан, оттон сиэмэ быраҕылыннаҕына, сотору бытыгыраан тахсыа, Саха уокуругун бары улуустара көхтөөхтүк үлэҕэ-хамнаска ылсаллара эрэ наада!». Ити тыллар үйэлэр солбуйсуулара буолаары турдаҕына, республика суверенитетын олоххо киирэр кыахтаах ис хоһоонунан байытыы саҥа усулуобуйатыгар ураты тирээн турар суолталаахтар.

Историяны төттөру эргиппэккин. Саха Республикатын норуоттара бэйэлэрин бэйэлэрэ араҥаччыланар өйдөрө санаалара ситэн-хотон, материальнай уонна духовнай потенциаллара өссөргөөн иһэр. Биһиэхэ сахалар көлүөнэлэрин өрдөөҕүттэн баҕа санаа оҥостубут государстволарын — үлэ, инициатива, үрдүк духовность уонна социальнай сиэрдээх буолуу государствотын тутуу улуу миссията уонна саамай үрдүк эппиэтинэһэ сүктэриллиннэ.

Мин биир дойдулаахтарбар, Саха Республикатын бары олохтоохторугар туһаайан этэбин: биһиги кыһамньыбытын, хас биирдибит волятын түмүөҕүг — оччоҕо биһиги экономическай өртүнэн инники диэки күүскэ ыстаныыны, культуралар эҥэлгэ өҥнөрүн уонна духовнай өртүнэн өрө көтөҕүллүүҥ ситиһиэхпит. Биһиги төрөөбүт кыраайбытын барҕара сайыннарыахпыт!